

**TONYUKUK YAZITI T1 B7’DE GEÇEN “BOLUYIN” SÖZCÜĞÜ
İÇİN FARKLI BİR OKUMA VE YORUMLAMA YAKLAŞIMI**
**A Different Reading and Interpreting Approach to Lexis “Boluyın” Following
in Tonyukuk Scripture T1 B-7**

Mehmet Cihat ÜSTÜN

Okt. Kafkas Üniversitesi,
Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ABD. Doktora Öğrencisi
cihat24@hotmail.com

Özet

Türk dilinin ilk yazılı vesikaları olan Köktürk yazıtları birçok Türkologun ilgi alanına girmiştir. Elde edilen her yeni bulgu ve ilmî temele dayandırılan her yeni görüş kitabelerin belli kısımlarında yeni okuma şekillerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bu bağlamda kitabelerin bazı bölümleri için, okuma ve yorumlamada Türkologlar tarafından farklı görüş ve öneriler ileriye sürülmüştür. Bunda amaç kitabelerin taşıdığı manayı en doğru şekilde çözebilme gayretidir. Bu çalışmada, göçebe hayat tarzının bir bakıyesi olan avcılık ve avlanma prensiplerinin savaş taktiklerine yansımaları ve bu durumun kitabelerde geçen bir sözcüğün farklı okunup yorumlanma ihtimalini doğurması üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Avlanma ve Avcılık, Savaş Taktikleri, Tonyukuk Yazıtı, Boluyın, Ab Ulayın

Abstract

Köktürk Scriptures , which are the first written works of Turkish Language , have been the interest of many turcologists . Every new finding obtained and every new opinion based on a scientific foundation have brought about new reading methods of some parts of the inscriptions. In this sense , different opinions and suggestions have been submitted by the turcologists for reading and interpreting some parts of the inscriptions. The main purpose here is to unravel the real sense of the inscriptions most properly. In this study the effects on war strategies of hunting , feature of nomadic life style , and hunting principles and as a consequence , the probability of interpreting a lexis following in inscriptions as a different meaning have been analysed.

Keyword: Hunting and Hunting Strategies. Tonyukuk Monument, Boluyın, Ab Ulayın

GİRİŞ

Keşfinden günümüze kadar Türkologlar tarafından üzerinde çok hassas çalışmalar yapılan Köktürk bengu taşları, Türk dilinin ilk yazılı vesikaları olması yönüyle büyük bir önem arz etmektedir. Ne yazık ki birinci

elden değil, Göktürklerin tarihi, kültürü, sosyolojik yapısı, Türk dilinin geçirmiş olduğu evreler dikkate alınarak okunmaya ve yorumlanmaya çalışılan bu belgeler üzerinde, Türkologların hemfikir olduğu noktaların yanında üzerine şüphe ile yaklaşılan ve görüş farklılıklarının bulunduğu kısımlar da mevcuttur. Göktürklerin tarihi ve kültürüyle ilgili tespit edilen her yeni unsur, farkına varılan ayrıntılar, yazıtların değişik kısımlarında yeni tekliflerin ileriye sürülmesine, yazıtların belli bölümlerinin yeniden okunup yorumlanmasına imkân tanımaktadır.

Abidelerin ilk yayımlandığı andan itibaren üzerinde yapılan çalışmalar, her zaman doğru olanı tespit gayretinden ibaret olmuştur. Bu noktada, gerek yabancı gerek Türk kökenli Türkologlar kıymeti tartışılmaz çalışmalar ortaya koymuşlardır. Ortaya konan her çalışma bir sonrakinin hazırlayıcısı olmuş, her yapılan yeni çalışma bir öncekinin eksikliğini gidermek adına büyük önem arz etmiştir. Yurt dışından W.Radloff, W.Thomsen, S.E.Malov, G.Aydarov, E.Ç.Şükürov-A.M.Meherremov, R.Giraud; yurt içinden Talat Tekin, Muharrem Ergin, Ahmet Bican Ercilasun, Semih Tezcan, Osman Fikri Sertkaya, Cengiz Alyılmaz, Erhan Aydın gibi Türkologlar değişik zamanlarda kaleme aldıkları yazıtların okunması ve yorumlanmasına dair yeni teklifler içeren çalışmalarıyla bu durumun en güzel örneklerini ortaya koymuşlardır. Yapılan bu çalışmalar, yazıtların okunup yorumlanmasında çok kıymetli bilgilerin ön plana çıkmasını sağladığı gibi; sonraki nesil Türkologların ufkunu açmış, yazıtlara olan dikkati bir kat daha artırmıştır.

Yazıtlar üzerine söylenecek daha çok sözün olduğunu ifade eden Osman Fikri Sertkaya, “*Yenisey yazıtlarının üzerinde başta imlâ olmak üzere fonetik, morfoloji, sentaks ve semantik araştırmaların yapılması ve anıtların kalıplarının daha iyi incelenmesi konularının tazeliğini koruduğunu söyleyebiliriz. Yenisey yazıtlarının doğru okunup anlaşılması konusunda daha yapılacak pek çok şey olduğuna inanıyorum.*”¹ sözleriyle bu durumun önemini ortaya koymuştur. Yine Ahmet Bican Ercilasun’un, “*ilk yayımlandıkları 1894 yılından beri Göktürk bengü taşları üzerindeki düzeltmelerle yeni teklif ve görüşler devam etmektedir. Bu, elbette bugüne kadarki yayınların değerini azaltmaz. Bilâkis bu yayınlar sayesinde biz belli bir zeminden hareket edebilme ve bengü taşlar üzerinde mukayeseli düşünebilme imkânına kavuşuruz. Yeni görüş ve düzeltmeler genellikle araştırmacılar tarafından farklı okunup anlaşılan ve naşirlerin kararsız kaldıklarını belirttikleri kısımlar üzerinde olmaktadır. Bazen bütün yayıncıların aynı şekilde okuyup aynı şekilde anlam verdikleri kısımlar*

üzerinde de yeni yorumlar yapılabilmektedir."² sözleri yazıtların okunma ve yorumlanmasının nihayete ermediğini, geçen zaman içerisinde elde edilecek her yeni bulgunun yazıtlar için yeni görüşlerin ortaya atılmasına vesile olacağını bizlere açıkça göstermektedir. Öyle ki, bazı Türkologlar zaman içerisinde kendi tespitlerini, fark ettikleri yeni unsurlar ve ayrıntılar çerçevesinde değiştirmek zorunda kalmışlardır. Örneğin, KT/G6'da geçen "𐰀𐰃𐰆" kelimesi ki, bu kelime için "Bisük (bisükinge) kelimesinin anlamı bana karanlık görünüyor. Çeviride bu kelimeyi atlamak zorunda kaldım Bu kelimenin anlamı benim için hala karanlık görünüyor." diyen Thomsen ancak Uygur, Çağatay vb.'deki "biş-" fiilinden bişük "pişmiş, olgun, yumuşak" varsayımını³ ileriye sürmekte iken; Ahmet Bican Ercilasun, 1985 yılında yayımlanan "Büyük Türk Klasikleri" adlı eserde "biş(ü)k" olarak okumuş ve buna bağlı bir yorum yapmış; ancak ilerleyen zaman dilimi içerisinde tespit ettiği yeni ayrıntılara istinaden bu okuma şeklinden vazgeçip aynı kelimeyi 1993 yılında kaleme aldığı bir makalesinde başta okunması gereken "ä" sesini kelime bünyesine dahil edip "biş(ü)kinge" şeklinde tek kelime değil; "(ä)b iş(ü)kinge" biçiminde iki ayrı kelime olarak okumuştur. Bu durum izahına çalıştığımız yukarıdaki ifadeleri daha somut hâle getirmenin en güzel örneğini teşkil etmektedir. Görülüyor ki tespit edilen her yeni bulgu kitabelerin okunması ve yorumlanmasında değişik fikirlerin ön plana çıkmasına vesile olmaktadır.

Biz, bu çalışmamızda Tonyukuk yazıtı 1. taş, batı yüzünün 7. satırında (T1 B7) geçen bir sözcüğe yoğunlaşp sözcüğün geçtiği cümleyi kendisinden önce ve sonraki cümlelerle olan bağlantısı yönünden de değerlendirek farklı bir okuma ve yorumlama önerisinde bulunacağız.

: 𐰀𐰃𐰆𐰃 : 𐰀𐰃𐰆𐰃𐰆𐰃 : 𐰀𐰃𐰆𐰃 : 𐰀𐰃𐰆𐰃𐰆𐰃𐰆𐰃 : 𐰀𐰃𐰆𐰃𐰆𐰃𐰆𐰃
: 𐰀𐰃𐰆𐰃 : 𐰀𐰃𐰆𐰃 : 𐰀𐰃𐰆𐰃𐰆𐰃𐰆𐰃 : 𐰀𐰃𐰆𐰃𐰆𐰃𐰆𐰃 : 𐰀𐰃𐰆𐰃 : 𐰀𐰃𐰆𐰃

Tonyukuk yazıtı T1 B7 için özellikle yukarıda belirtilen altı çizili kelime üzerinde bugüne kadar birçok Türkolog tarafından değişik okuma ve yorumlama teklifleri ileri sürülmüştür.

Hüseyin Namık Orkun, cümleyi, "Bilge Toñy(u)k(u)k: Boyla B(a)ğa T(a)rk(a)n : birle : İlt(er)iş k(a)ğ(a)n : bol(a)y(u)n : b(e)r(i)ye : T(a)bg(a)ç(i)ğ : öñgre Kıt(a)ñy(i)ğ : yir(i)ye Oğ(u)z(i)ğ : ök(ü)ş : öl(ü)rti." şeklinde okumuş ve "Bilge Tunyukuk, Boyla Baga Tarkan ile birlikte Elteriş hakan olayım. Cenupta Çinlileri, doğuda Kıtayları, şimalde Oğuzları pek çok öldürdü." biçiminde Türkiye Türkçesine aktarmıştır⁴. H. Namık Orkun, üstte verilmiş olan altı çizili kelimeyi "bol-" fiilinin "-ayın" ile yapılmış istek çekimi "olayım" şeklinde değerlendirmiştir.

Talat Tekin bu cümleyi, “*Bilge Toñy(u)k(u)k : Boyla B(a)ğa T(a)rķ(a)n : birle : İlt(e)r(i)ş K(a)ğ(a)n : bol(u)y(i)n : b(i)r(ı)ye : T(a)bğ(a)ç(i)ğ : öñgre Kıt(a)ñy(i)ğ : yır(ı)ya Oğ(u)z(u)ğ : ük(ü)ş ök : öl(ü)rti*” şeklinde okumuş ve “Bilge Tunyukuk Boyla Bağa Tarkan sayesinde İltirış kağan olarak güneyde Çinlileri, doğuda Kıtayları, kuzeyde Oğuzları pek çok öldürdü.”⁵ ifadeleriyle yorumlamıştır. Talat Tekin altı çizili kelimeyi “bol-” fiiline gerindium eki getirmek suretiyle oluşturulmuş bir zarf olarak değerlendirmiş ve bu sözcüğe “olarak” manasını yüklemiştir.

Muharrem Ergin, metni “*Bilge Toñy(u)k(u)k : Boyla B(a)ğa T(a)rķ(a)n : birle : İlt(i)r(i)ş K(a)ğ(a)n : bol(u)y(i)n : b(i)r(i)ye : T(a)bğ(a)ç(i)ğ : öñgre Kıt(a)ñy(i)ğ : yır(i)ya Oğ(u)z(u)ğ : ök(ü)ş ök : öl(ü)rti*” şeklinde okumuş ve “Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan ile beraber İltirış Kağan olunca güneyde Çini, Doğuda Kıtayı, kuzeyde Oğuzu pek çok öldürdü.”⁶ diye Türkiye Türkçesine aktarmıştır. Görüldüğü gibi, Muharrem Ergin, “boluyın” şeklinde okuduğu söz konusu kelimeye “olunca” manasını vermiştir.

Ahmet Bican Ercilasun bu cümleyi, “*Bilge Toñy(u)k(u)k : Boyla B(a)ğa T(a)rķ(a)n : birle : İlt(i)r(i)ş K(a)ğ(a)n : bol(u)y(i)n : b(i)r(i)ye : T(a)bğ(a)ç(i)ğ : öñgre Kıt(a)ñy(i)ğ : yır(i)ya Oğ(u)z(u)ğ : ök(ü)ş ök : öl(ü)rti*” şeklinde okumuş ve “İltirış kağan olunca, Bilge Tonyukuk boyla Baga Tarkan ile İltirış, güneyde Çinliyi, doğuda Kıtay’ı, kuzeyde Oğuz’u çok öldürdüler.”⁷ biçiminde yorumlamıştır. Ahmet Bican Ercilasun’un söz konusu kelime hususunda Muharrem Ergin ile benzer yaklaşım içinde olduğu görülmektedir.

Cengiz Alyılmaz bu cümleyi iki ayrı eserinde değerlendirmeye tabi tutmuştur. Alyılmaz cümleyi ilk olarak “*Bilge Toñy(u)k(u)k : Boyla B(a)ğa T(a)rķ(a)n : birle : İlt(e)r(i)ş K(a)ğ(a)n : bol(u)y(i)n : b(i)r(i)ye : T(a)bğ(a)ç(i)ğ : öñgre Kıt(a)ñy(i)ğ : yır(i)ya Oğ(u)z(u)ğ : ük(ü)ş ök : öl(ü)rti*” şeklinde okumuş ve “... İltirış Kağan (kağan) olunca Boyla Baga Tarkan Bilge Tonyukuk ile birlikte güneyde Çinliyi, doğuda Kıtay’ı, kuzeyde Oğuz’u çok öldürdü.”⁸ biçiminde yorumlamıştır. Alyılmaz müteakip yıllarda cümleyi “*Bilge Toñy(u)k(u)k : Boyla B(a)ğa T(a)rķ(a)n : birle : İlt(e)r(i)ş K(a)ğ(a)n : bol(u)y(i)n : b(i)r(i)ye : T(a)bğ(a)ç(i)ğ : öñgre Kıt(a)ñy(i)ğ : yır(i)ya Oğ(u)z(u)ğ : ök(ü)ş ök : öl(ü)rti*” şeklinde okuyarak “Boyla Baga Tarkan Bilge Tonyukuk ile İltirış Kağan (birlikte) olunca, güneyde Çinlileri, doğuda Kıtayları, kuzeyde Oğuzları çok öldürdüler.”⁹ diye manalandırmıştır. Alyılmaz, bu cümlede geçen “boluyın” kelimesini “bol-”

fiiline /-(y)In/ zaman zarf-fiil ekinin getirilmesiyle oluşturulmuş “olunca” anlamında bir kelime olarak düşünmektedir.

Görüldüğü gibi, üzerinde durmak istediğimiz “𐰽𐰪𐰸𐰸” kelimesi, yukarıda isimleri zikredilmiş olan kıymetli Türkologlar tarafından genellikle “*bol(u)y(t)n*” şeklinde okunmuş ve kelimeye “olarak, olunca vs.” anlamları yüklenmiştir. Talat Tekin, “Orhon Türkçesi Grameri” adlı eserinde bu kelimeyi “bol-” fiiline getirilen /-(X)yIn/ zarf-fiil ekiyle açıklamaktadır¹⁰. Öyle sanıyoruz ki, “bol-” fiiline getirilen “-UyIn” zarf-fiil ekiyle bu sonuca ulaşılmaktadır. Fakat yazıtların diğer kısımlarında “-UyIn” şeklinde bir zarf-fiil ekine rastlanmaması, bu zarf-fiil ekinin, ünlü ile biten fiillerde “-yIn” (Örneğin: *atı küsi yok bolmazun ti-yin, Türk bodun için, tün udımadım, küntüz olurdım* “adı, ünü yok olmasın diye, Türk milleti uğruna gece uyumadım, gündüz oturdım”); ünsüz ile biten fiillerde (Örneğin: “-In” *udçı yme iy-in kirdi* “çoban da takip ederek gitti.”¹¹) şeklinde kullanılması, bizim bu konuda farklı bir bakış açısı oluşturmamıza neden olmaktadır.

Biz, “*bol(u)y(t)n*” şeklinde okunan ve “olarak, olunca” biçiminde yorumlanan bu kelimenin *(a)b ul(a)y(t)n* “av bağlayarak” şeklinde okunabileceğini düşünmekteyiz. Eski Türklerin avlanma kültüründen mülhem bir savaş taktığının dildeki ifadesi olarak değerlendirdiğimiz *(a)b ul(a)y(t)n* kelime grubunu gramatik bakımdan izah etmeden önce, “Türklerde avcılık ile avlanma gelenekleri ve bu avlanma geleneklerinin savaş taktiklerine yansması” konusu üzerinde durmak istiyoruz.

Av, gerçek anlamda karada, denizde, gölde veya akarsuda evcil olmayan hayvanları vurma veya yakalama işi, bir hayvanın başka bir hayvanı yemek için yakalaması; mecazi anlamda ise tuzağa düşürülen, kendisinden yararlanan kimse olarak tanımlanabilir. Avlamak ise, bir avı ölü veya diri olarak ele geçirmek, mecazi manada tuzağa düşürmek, kurnazlıkla kandırmaktır¹².

Eski Türkçede “ab, aw¹³” biçimleriyle geçen kelime günümüz Türkçesinde diş-dudak ünsüzüyle “av” şeklinde varlığını sürdürmektedir. “Av” sözcüğü eski Türk yazıtlarında “ab, añ~eñ” şekilleriyle karşımıza çıkmaktadır. Av sözcüğünün eski Türk dilindeki “ab” biçimine ve isimden fiil yapım eki “+IA-” ile genişletilmiş gövdesine Köl İç Çor (İhe Höşotu) yazıtı 9. satırda “*süngüş bolsar çerig iter erti ab ablasar ermeli teg erti*” ‘savaş olsa askeri düzene sokardı, av avlasa hızlı koşan at (?) gibiydi.’¹⁴ ifadeleriyle rastlamaktayız.

Avlamak ve avlanmak doğa şartları içerisinde, canlıların yaradılışında var olan bir olgudur. Bu duruma istinaden insanlar arasında “ava giderken avlanmak, büyük balık küçük balığı yutar, kaçan balık büyük olur” gibi manidar sözler üretilmiştir. Tabiat bu düzen üzerine oturtulduğu için avlamak sadece insana mahsus bir eylem değildir. Diğer canlıların yaradılışında da avlamaya dönük bir hususiyetin varlığı dikkatlerden kaçmamaktadır. Kediler fareleri, kuşları, sürüngenleri; yırtıcılar memelileri; büyük balıklar küçük balıkları avlamak suretiyle hayatlarını idame ettirirler. İnsanlar, hayvanı yakalamak için ağ ve kapan gibi araçlar kullanmakta, bu kural hayvanlarda da -örümceğin ağ kullanmasında olduğu gibi-kendini göstermektedir.

İnsanlığın tarihi kadar eski olan avcılık, önceleri insanoğlunun hayatını sürdürebilmesi için ihtiyaçtan kaynaklanan bir durum olarak belirmiş; daha sonra güç göstergesi, yetenek işareti, savaşa hazır olma hâli ve spor tutkusu şeklinde icra edilen bir faaliyet olarak varlığını sürdürmüştür. Av tutkusu, zaman içerisinde gösterdiği gelişmeyle insanoğluna av hayvanlarının resimlerini mağara duvarına çizdirecek boyutlara ulaşmıştır.

Daha çok göçebe hayat tarzının tetiklediği bir disiplin olan avcılık ilk insanların temel geçim kaynağı konumundaydı. İlk insanlar çeşitli hayvanları avlayıp bunları tüketmekle hayatlarını sürdürmekteydiler. Zamanla yerleşik hayata geçiş avcılığı ortadan kaldırmamış, avcılığın değişik usullerle ve modernize edilmiş tarzda devam ettirilmesine neden olmuştur.

Avcılık elbette gücün yanında zekânın da öne çıktığı bir faaliyettir. İlk insanların yeterli olmayan av malzemeleri neticesinde güce dayanan avlanmalar yaptıkları bilinmektedir. Lakin insanın doğasında var olan şu gerçek göz ardı edilmemelidir: İnsan kazanım elde etmek noktasında mücadeleye girmek yerine zekâsını kullanarak hedef edindiği nesneye hakim olmak ister. Yani beden gücü yerine zihin gücünü tercih eder. Böylelikle güç göstererek avına hâkim olmak yerine çeşitli oyunlarla onu tuzağa düşürüp elde etmenin çaresini arar. Tabii bunda geliştirmiş olduğu zekâsının bir ürünü olan av malzemelerinin rolü de azımsanmayacak derecede büyüktür. Avlanmakta insanoğlu avlayacağı varlık için bir sınır tayin eder. Mümkün olduğunca kendisini tehlikeye atmadan koyduğu bu sınırı korumaya çalışır. Bu durumu geliştirilen avlanma materyalleri destekler niteliktedir. İnsanlar, bire bir mücadele etmek yerine tasarlamış oldukları birtakım av

malzemeleriyle avı ile kendi arasında tehlike arz etmeyecek bir mesafe bırakıp avlarını ele geçirme yoluna gitmişlerdir. İşte tam bu noktada insan avlamak istediği avının zafiyet gösterebileceği bir nesneyi kurmuş olduğu tuzağa yerleştirir. Hiç şüphesiz tuzağa bırakılan nesne avlanılmak istenen varlık için bir av niteliği taşımaktadır. Yani burada iki avdan söz etmek gerekir. Birincisi avcının hedefinde olan av; ikincisi avlanılması düşünülen varlığın hedefinde olan ve tuzağa iliştirilen av...

Oğuz Kağan Destanı'nda da bu durumu örnekleyen bir anlatıma şahit olmaktayız: Ay Kağan tarafından dünyaya getirilen yüzü gök rengi, ağzı ateş kızılı, gözleri ela, saçları ve kaşları kara; ayakları sığır ayağı, beli kurt beli, omuzları samur omzu, göğsü ayı göğsü gibi olan Oğuz Kağan, at sürüsü güden, ata binen ve av avlayan birisi olarak anlatılmaktadır. Oğuz Kağan'ın dünyaya gelip bir yiğit olmasıyla başlayan destanda, çokça avın bulunduğu ve uçan kuşların oldukça fazla olduğu bir ormandan bahsedilmektedir. Bu ormanın içinde büyük bir canavarın olduğu ve bu canavarın at sürüleri ile halkı yediği ifade edilmekte ve cesur kimliğiyle ön plana çıkan Oğuz Kağan'ın bu canavarı avlamak istediği destanda dile getirilmektedir. Bu niyetine istinaden Oğuz Kağan bu canavarı avlamak ister ve günlerden bir gün çıda, ok-yay, kılıç-kalkanını alıp atına binerek ava çıkar. Bir geyik yakalar ve bu geyiği dalın çubuğu ile bir ağaca bağlar. Sabah olduğunda canavarın gelip geyiği aldığını görür. Yine bir ayı avlar ve ayıyı altın bel bağı ile ağaca bağlar. Ertesi sabah tan ağardığında gelip canavarın ayıyı da aldığını görür. Bu sefer ağacın dibinde kendisi durur. Canavar gelip başı ile Oğuz Kağan'ın kalkanına vurur. Bunun üzerine Oğuz Kağan çıdasıyla canavarın başına vurur ve onu öldürür. Kılıç ile başını keser ve alıp gider¹⁵.

Orta Asya Türk kültürü içerisinde var olan kara keyik (antilop) avında da yine buna benzer bir durumu görmek mümkündür. Kelhere denilen erkek ve dişi Hint antilobu (*Antelope cervicapra* [kara geyik]), antilop avında kullanılmıştır. Bu yöntem oldukça ilginçtir: Ayağına taş bağlanmış ve sahibine râm olmuş bir antilobun boynuzlarına bir çeşit tuzak bağlanır, avcılar saklanırlar. Bir müddet geçtikten sonra ayağı bağlı olan antilobun yanına bir başka antilop gelir ve tabiatları gereği birbirlerine boynuz atarlar. Boynuzlaşırken yeni gelen antilobun boynuzları diğer antilobun boynuzlarına bağlanmış tuzağa takılır. Avcılar da saklandıkları yerden gelip antilobu kolayca yakalarlar¹⁶.

Bu ifadeler nazarı dikkate alındığında aslında bu eylemin insanın günlük yaşamının bir parçası olduğu anlaşılmaktadır. Evde varlığından rahatsız olduğumuz bir fareyi yakalayabilmek için onunla mücadele etmek yerine kurmuş olduğumuz bir kapana fare için hedef teşkil eden ve onun için bir av niteliği taşıyan bir miktar peynirin yerleştirilmesi; bir dere kenarında balık yakalayabilmek için son derece hızlı hareket eden ve bir mücadele sonucunda yakalanması tercih edilmeyen bir balığı elde edebilmek için oltaya balığın zafiyet göstereceği bir solucan, sinek, böcek vs. gibi bir varlığın balık için hedef edinebileceği bir av mahiyetinde iliştilmesi tamamen avlanma ve avcılığın zekâyâ dayanan yönünü ortaya koymaktadır. Sansar, kurt, kuş vs. tüm hedef edinilen avlar için bu durum farklı bir nitelik taşımamaktadır. *Divan-ı Lügati't-Türk*'te geçen “*Alın arslan tutar, küçin sıçgan tutmaz*” ‘Hile ile arslan tutulur, zor ile güç ile sıçan tutulmaz’ atasözü izahına çalıştığımız durumu açıkça ifade etmektedir¹⁷.

Genel anlamda avcılık etken ile edilgenin mücadelesi olarak tarif edilebilir. Etken olan varlık ile edilgen olan arasında eşit bir dengenin olduğu söylenemez. Zira avcı ve avlanılması düşünülen varlık arasında yaşamsal düzeyde eşitliği yok sayan bir ilişki söz konusudur. Burada bir taraf ele geçirmeyi, diğer taraf kaçıp kurtulmayı hedef edinmektedir.

İnsanlık tarihi kadar eski olan avcılık müessesesi Türk toplumu için düşünüldüğünde Türk tarihi kadar geçmişe sahip olduğu düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Hunlardan başlayıp günümüze gelinceye kadarki her Türk toplumunda avcılığa dönük izlere rastlamak mümkündür. Hun İmparatorluğunu meydana getiren Türk kavimleri av ve avlanmaya büyük merak salmışlardı. Göktürklerde av ve avcılığın yeri ve önemi büyüktü. Bilge Kağan döneminde Göktürklerde avcılık önemli bir yer işgal etmekteydi. Öyle ki, Bilge Kağanın yerleşik hayata geçme isteği vezir Tonyukuk ile görüş ayrılığına düşmesine sebep olmuştur. Tonyukuk, Bilge Kağan'ın bu fikrine karşı çıkarak göçebe hayat ve avcılık gelenekleri sayesinde zinde kaldıklarını ve böylelikle düşman güçlerle mücadele edebilme imkânı bulduklarını söyler. Bunun yanında göçebe olduklarında mağlup olurlarsa kaçabilmenin ve saklanabilmenin kolay olduğunu, aksi takdirde benliklerini kaybetmeye mahkûm olduklarını zikretmiştir. Vezir Tonyukuk'un sözlerinden de anlaşılacağı üzere Göktürkler döneminde avcılık, göçebe hayat tarzının bir bakiyesi olmakla birlikte av ve avcılık hususiyetinin sosyal hayatı düzenleyen bir yapıya sahip olduğu sonucu da buradan çıkarılabilmektedir.

Göktürklerde av ve avcılık anlayışı bengü taşlarda da kendisine yer bulmuştur. Köktürk abidelerinde geçen “*Teñgri küç birtük için kangım kağan süsi böri teg ermiş yağısı koñy teg ermiş (KT D12)*” “Tanrı güç verdiği için babam kağanın askeri kurt gibi imiş, düşmanı koyun gibi imiş.”¹⁸ sözleri Göktürklerde avlanma ve av mantığını bünyesinde taşıyan bir cümledir. Yine Göktürklerin göçebe hayat-çobanlık yanında avcılığı da bir geçim kaynağı gördüklerini ve bir avlanma, avcılık kültürüne sahip olduklarını Tonyukuk yazıtı birinci taş (G 1)’da geçen “*Kéyik yiyü, tabışgan yeyü olurur ertimiz.*” “geyik yiyerek tavşan yiyerek oturur idik.”¹⁹ ifadesinden de anlamaktayız.

Orta Asya’daki Türk boylarının tümünde avcılığa büyük önem verilirdi. Yeni doğan erkek çocuklara Alakuş, Alpkuş, Aksungur, Afşin, Çağrı, Çavlı, Karaca, Karakuş, Lâçin, Toğan, Tuğrul, Turgay... gibi avcı kuş isimlerinin verilmesi bunun en güzel örneğini teşkil etmektedir. Avcılık ve avlanma o derece hayatın bir parçası olmuştu ki, avcılık töresi, aile düzenini etkileyecek boyutlara varmıştı. Bayraklara kartal resminin konulması, tuğranın kuş motifinden esinlenerek oluşturulması, ongun ve söğün geleneği, avcılığın eski Türklerin yönetim ve düzenindeki etkisine açık bir kanıttır.

Ava çok meraklı olan, saraydaki şehzade ve vezirleriyle sürekli avcılık ve avlanma ile ilgili muhabbetler eden Sultan Melikşah’ın, o güne kadar yazılmış olan av konusundaki kitapları yetersiz görüp daha mükemmelinin yazılması konusunda emir vermesi ve nihayetinde “Saydname-i Melikşahi”²⁰ adı verilen kitabın ortaya çıkmasına vesile olması, Türklerde avlanma ve avcılığa olan düşkünlüğün en önemli işaretlerinden birisidir. *Dedem Korkut Kitabı*’nda barış zamanlarında yapılan av törenlerine neredeyse savaşlar kadar önem verildiğini gösteren birçok örnek vardır²¹. Bütün bunlar bize, Türk toplumunda, büyük oranda gelişmiş bir avlanma ve avcılık kültürünün mevcut olduğunu göstermektedir. Böylelikle, bugün avcılıkta kullanılan birçok terimsel ifadenin yüzyıllar öncesinden, Göktürk, Selçuklu ve Osmanlı döneminden bizlere intikal ettiğini müşahede etmekteyiz. Daha da önemlisi 1072-1092 yıllarının yazın şartları düşünüldüğünde o dönemde avcılıkla ilgili bir kitabın neşredilmiş olması, Türklerde köklü bir av geleneğinin varlığını açıkça ortaya koymaktadır²².

Türk kültürü ve geleneği içinde tartışılmaz bir yere sahip olan avlanma geleneği ve bu geleneğe bağlı avlanma yöntemleri zaman içerisinde savaşlara yansımış, insanlar güçlü cephe savaşlarına girmek yerine çeşitli tuzaklar kurarak düşman güçlerini yıpratma ve bu şekilde onlarla mücadele

etme yolunu seçmişlerdir. Sayıca yeterli olmayan birliklerin seçtikleri bu yöntemle insanlar, güç odaklı cephe savaşları yerine zihin ve hileye dayalı, tuzağa düşürme odaklı mücadeleleri tercih etmişlerdir. Savaşlarda düşmanı aldatmak, bozguna uğratmak ve muharebeden vazgeçirmek için sayı ya da güç bakımından yetersiz olan tarafın karşılıklı çatışmadan kaçınması, çok eski zamanlardan beri uygulanan bir kaidedir. Küçük harp, yıkıcı savaş, gizli savaş ve gerilla savaşı isimlerini alan bu silahlı çatışmalar, aralarında küçük farklar olmasına rağmen, aynı şeyi ifade etmektedir.

Türk tarihine bakıldığı zaman kaynağını avlanma geleneklerinden alan bu taktiğe dayalı savaşma şekillerine rastlamak mümkündür. Özellikle Göktürkler döneminde, teşkilatlanma arifesinde, ordudaki asker sayısının icbarıyla akla ve zekâya dayanan taktikler kullanılarak çeşitli uluslarla mücadele edilmiştir. Göktürkler döneminde ordunun sayı bakımından yeterli olmadığı, Tonyukuk yazıtı birinci taş B-4'te geçen "*ıda taştta kalmışı kubranıp yeti yüz boltı.*" ifadesinden anlaşılmaktadır. Cephe savaşı için yeterli olmayan bu asker sayısı Türklerin o dönemde hile ve taktiğe dayalı savaşmış olduklarını değerlendirmekteyiz. Zira yedi yüz kişilik bir orduyla cephe savaşına girmenin henüz teşkilatlanmış bir devlet için olumlu sonuçlar doğurmayacağı açıktır.

Türkler, Çinliler ile göğüs göğüse savaşmaktan mümkün olduğu kadar kaçınırlardı. Onlar, küçük çaptaki fakat kesintisiz yapılan çarpışmalar ile düşmanı hırpalamaktan hoşlanırlardı. Halk topluluklarından haraç alıp kaçmaktan, tekrar geri dönüp saldırmaktan hoşlanırlardı. Çin sarayı, büyük imkânlar kullanmaya, özel olarak eğitilmiş bir ordu hazırlamaya karar verdiği zaman Türkler ortadan kaybolurlar, birbirlerinden ayrılırlar veya daha ziyade yorgunluk, dağılma, uygun coğrafi bir engebe, düşmanın üzerine aniden çullanma, düşmanı kırıp geçirme fırsatını kendilerine verinceye dek, mümkün olduğunca uzaklara kadar kendilerini takip ettirirlerdi²³.

Orhun yazıtlarının birçok yerinde Türklerin değişik yer ve zamanda taktiğe dayalı savaşlar gerçekleştirdiklerine şahit olmaktayız. Költigin yazıtı D-35'te geçen "*... Kırkız tapa süledimiz. Süngüğ batımı karıg söküp Köğmen yışığ tapa yorıp Kırkız bodunug uda bastımız.*"²⁴ "Kırgızlara doğru sefer ettik. Mızrak batımı karı söküp Köğmen dağlarını aşarak Kırgız halkını uykuda (iken) bastık."²⁵ ifadesinde "uykuda basmak" deyimi, Türklerin cephe savaşını tercih etmek yerine bir taktik kullandıklarını göstermektedir. Uykuda olan bir halkın savaş düzenini alamayacak bir hâlde olacağını ve

uyku sersemliğiyle neye uğradığını şaşırması bir vaziyette, herhangi bir mukavemet uygulama kudretini kendisinde bulamayacağını bilen Göktürkler, cephe savaşına girmek yerine Kırgız ve Türkiş halkı uykudayken sefer düzenlemeyi tercih etmişlerdir. Tonyukuk yazıtı birinci taş K-4'te geçen “[usı]n²⁶ süngüğün açdımız” ‘uykusunu süngü ile açtık.’²⁷ cümlesi de bu durumu başka bir şekilde ifade etmektedir. Tonyukuk T1 K4'te geçen “usin süngüğün açdımız” ifadeleri gerçekten de saldırıda baskının şok edici etkisinden en yüksek derecede yararlanmaktan ibaret olan bir yöntemi ifade eder. Bunlar askerlikle ilgili teknik terimlerdir. Tonyukuk pek doğal olarak bu yöntemleri kullanmıştır²⁸.

698 yılında Bolçu Savaşı'nda Bilge Tonyukuk'un uyguladığı bir savaş taktiğine daha rastlamaktayız: Savaş esnasında Kapkan Kağan'ın eşinin ölüm haberi gelince Kapkan Kağan hanımının yoğ merasimi için Ötüken'e gitmiştir. Orduyu Tonyukuk sevk eder. Çin kaynakları bu sefer esnasında Kapkan Kağan'ın bizzat ordunun başında olduğunu ifade eder. Aslında, Çin kaynaklarını yanıltan durum Tonyukuk'un Kapkan Kağan'ın flaması ile düşmana hücum etmesinden başka bir şey değildir. Tonyukuk'un uyguladığı bu savaş hilesini Çinliler anlayamamışlardır²⁹. Bu durumun izlerine Tonyukuk yazıtı birinci taş K-7'de geçen “katun yok bolmuş erti. Anı yoğlatayın tedi. Sü barıñg tedi, Altun yışda oluruñg tedi.” “Hatun yok olmuş idi. Onun cenaze törenini yaptırırım dedi. Ordu (siz) gidin dedi, Altay dağlarında oturun dedi.”³⁰ Kapkan Kağan'ın abidelerde de ifade edilen bu emrine Tonyukuk'un riayet etmeyip, Köktürk ordusunu Batı Türkistan'a yürütmüş olması, birçok zafer kazanmış olmasına rağmen, Kapkan Kağan tarafından 701 yılında görevinden alınmasına sebep olmuştur³¹.

Göktürklerin bu şekilde zihin gücüne dayanan, taktik içerikli savaşlar yapmış olmaları kesinlikle cephe savaşlarından kaçtıkları, çekindikleri anlamına gelmemelidir. Şunu açıkça belirtmekte fayda görüyoruz ki, Göktürkler yerine, zamanına ve duruma göre savaş taktiği belirleyerek savaşı icra etmiş; yerine göre de ordudaki asker sayısı yeterli olmasa bile cesurca cephe savaşına girmişlerdir.

Tonyukuk ikinci taş'ta geçen “(B 4) Üküş teyin neke korkur biz? Az teyin neke basınalım? Teğelim! Tidim. Teğdimiz. Yulıdımız. Ekinti küin (B 5) örtçe kızıp kelti. Süngüştümüz. Bizinte eki uçı sınıgarça artuk erti. Teñgri yarlıkaduk üçün, üküş teyin (B 6) korkmadımız. Süngüştümüz. Tarduş Şadra udi yañydımız. Kağanın tutdumuz.” ‘(Düşman) çok diye neden korkuyoruz? Azız diye niye yenilelim? Saldıralım! dedim. Saldırdık, talan ettik. İkinci

gün ateş gibi kızıp (üzerimize) geldiler. Savaşık. (Onların) iki kanadı bizden yarı yarıya fazla idi. Tanrı buyurduğu için, (düşman) çok diye korkmadık. Savaşık. Tarduş Şad'a doğru kovalayarak bozguna uğrattık Kağanlarını tuttuk.³² ifadelerinden bu durumun açıkça farkına varabilmekteyiz.

Türk toplumunda özellikle Göktürkler döneminde avlanma ve savaşma prensipleriyle ilgili yukarıda sıralanan ifadeler dikkate alınırca Tonyukuk T1 B7'de geçen "*bol(u)y(i)n*" sözcüğünün farklı şekilde okunabileceği ihtimali ortaya çıkmaktadır. Bu münasebetle biz "boluyın" sözcüğünün geçtiği cümleyi "*Bilge Toñy(u)k(u)k : Buyla B(a)ğa T(a)rğ(a)n : birle : İlt(e)r(i)ş K(a)ğ(a)n : (a)b ul(a)y(i)n : b(i)rye : T(a)bğ(a)ç(i)ğ : öñgre Kıt(a)ñy(i)ğ : yırya Oğ(u)z(u)ğ : ök(ü)ş ök : öl(ü)rti*" şeklinde okuyor, "*bol(u)y(i)n*" sözcüğünü **(a)b ul(a)y(i)n** şeklinde iki ayrı kelime olarak değerlendiriyoruz. Eski Türkçe'de (Orhun) *ab*, Uygurca'da *aw*, Orta Türkçe'de *āv~ āw*, Oğuzca'da *āv* şeklinde kullanılan "ab" sözcüğünün "karada veya denizde evcil olmayan hayvanları vurma veya yakalama işi"³³ anlamına geldiğini; "ul" 'dip, temel' isminden /+a/ ekiyle türetilerek oluşturulan "ula-" fiilinin ise "eklemek, katmak, ilave etmek"³⁴ anlamında olduğunu göz önünde bulundurarak sözcüğe temelde "av bağlayarak", mecazi olarak "tuzağa düşürerek" manasını vermekteyiz. Bu anlamlandırma neticesinde cümlenin tamamını "Bilge Tonyukuk Buyla Bağa Tarkan ile İltiş Kağan, av bağlayarak (sahte hedef gösterip tuzağa düşürerek) güneyde Çinlileri, doğuda Kıtayları, kuzeyde Oğuzları pek çok öldürdü." şeklinde yorumlamaktayız.

Zira, Göktürk metinlerinde "a, ä" ünlüleri, kelimelerin başında ve ortasında, hemen hemen her zaman boş kalmaktadır. İster yazılmış olsun ister boş bırakılmış olsun, işaretin "a" veya "ä" okunması kelimedeki ünsüzlere bağlıdır. Ünlülerin niteliği hakkındaki kesin bilgileri içindeki ünsüzler yardımıyla veremeyen bir kelimeye çok seyrek rastlanır³⁵. Bu durumda, Ercilasun'un "*biş(ü)ginge*" kelimesini okuma yöntemini üzerinde durduğumuz kelimeye uygularsak Ercilasun'un varmış olduğu "*(e)b iş(ü)ginge*" şeklindeki bir değil, iki kelimeye ulaşma sonucuna, biz de "*bol(u)y(i)n*" değil, "*(a)b ul(a)yın*" biçiminde erebilmekteyiz.

Eski Türkçe'nin klasik bir devamı olan Karahanlı Türkçesi ile Türkçenin ortak bir dil olmak özelliği gösterdiği Harezmi Türkçesi dönemlerinde, bir isimle birlikte "ula-" eyleminin kullanıldığı ifadeler ve böylelikle mecazi manalara tekabül eden örneklere de rastlamaktayız.

İlk İslami eserlerimizden biri olma özelliğiyle dikkati çeken ve

nüshalarından birisi (Herat nüshası) Uygur harfleriyle istinsah edilmiş olan Kutadgu Bilig’de geçen şu ifadeler izahına çalıştığımız durumu örneklendirmekte ve önceki dönemlerdeki kullanımlara da açıklık getirmektedir.

*Bağırsak kişi yok ajunda tiledim
Bağısızka könglüm negü teg ulayı*

“Aradım dünyada candan bağlı bir insan yoktur, vefasız kişilere nasıl gönül bağlayayım³⁶”. Gönül bağlamak deyimi burada sevmek, kendine yakın hissetmek manasında düşünülmüştür.

*Özüm kayda bolsa kamug arzular
Meniň birle yügrür maňga öz ular*

“Nerede oluram olayım bütün arzular benimle beraber yürür ve bana bağlanır³⁷”.

*Bağırsak tapugçı beg asğın tiler
Teni canı malın beginge ular*

“Vefalı hizmetkâr beyin faydasını ister, tenini canını malını beyine bağlar (feda eder)³⁸”. Can ve malını beyine bağlamak burada feda etmek şeklinde mecazlaştırılmıştır.

*Ajun budnı eşitip anı arzulap
Ava yıglu keldi aňgar öz ular*

“Dünya halkı bunu duyunca onu arzuladı. Ona yakınlık göstererek etrafına üşüştü, toplandı³⁹”. Kendini bağlamak burada yakınlık göstermek manasında kullanılmıştır.

*Bu yaňlıg beginiňg sevinçin tilep
Özin emgetür tünni künke ular*

“Bu şekilde beyinin sevincini dileyip, geceyi gündüze katarak zahmet çekerler⁴⁰”. Geceyi gündüze bağlamak, rapt etmek zorluk çekmek manasında mecazi bir manayı içermektedir.

11. yüzyılda yazıldığı öne sürülen İslami dönem Türk dilinin ahlak

ve fazilet içeriğiyle ön plana çıkmış olan, Semerkand ve Ayasofya nüshalarının Uygur harfleriyle istinsah edildiği “*Atabetü'l-Hakayık*” adlı eserde de yine ifadesine çalıştığımız durumu örnekleyen bir kullanım görülmektedir.

*Biligidin urur men sözüme ula
Biliglikke ya dost özüñgni ula*

“Bilgiden sözüme temel atarım, ey dost bilgiliye yaklaştırmaya çalış⁴¹”. Bu beyitte özünü ulamak ifadesiyle “yaklaşma, yakın olma, muhatap kılma” manaları dile getirilmeye çalışılmıştır.

Harezmi Türkçesi döneminin en hacimli ve güzide eserlerinden birisi olan “*Nehcü'l-Feradis*” adlı eserde de “ula-” eyleminin bir isimle beraber kullanımını dikkatlerden kaçmamaktadır:

*“Altmış üç yaşında erdi kim peygamber ‘aleyhi’s-selam
dünyadan nakl kıldı. On Sekiz kün sökel boldı. Rebi’ü’l-
avval ayınıñ on birinç kün yekşenbe kün erdi kim ahiretka
ulandı”⁴².*

Cümlesinde “*ahiretka ulanmak*” ifadesiyle ölüm kastedilmekte ve peygamberimizin belirtilen tarihte vefat ettiği bildirilmektedir. Bir başka deyişle “*ahiretka ulanmak*” ibaresi “ölmek” ifadesinin dolaylı bir anlatım niteliğini taşımaktadır.

Yukarıda izahına çalıştığımız sebeplerin dışında ilgili cümle bu şekilde okunup yorumlanırsa kendinden önceki ve sonraki cümleler ile de uyum içerisine girdiği gözden kaçmayacak, bağlama da daha uygun düştüğü görülecektir. Zira önceki cümlede yedi yüz kişilik bir ordunun varlığından bahsediliyor olması o dönemde bu sayıdaki bir orduyla cephe savaşına girmek yerine akıl oyunlarına dayalı savaş faaliyetlerinin tercih edileceğini göstermektedir. Tonyukuk yazıtı T1 B7’nin son cümlesinin, zekâya ve akla dayalı faaliyetlerinden ötürü Tonyukuk’un kendini övdüğü “danışmanı ve kumandanı ben idim” şeklinde olması da bizim üzerinde durduğumuz cümleyi takip ederek onu anlam yönüyle desteklemektedir.

Tonyukuk “danışmanı ve kumandanı ben idim” diyerek herkesin akıl edemeyeceği fikirler üretip onları uygulamaya koymakla imparatorluğun kuruluşundaki kendi müstesna katkısını ortaya koymaya çalışmıştır.

Nicelikçe kendisinden çok daha fazla ordularını yenmek için veya sayıca denklik olsa bile zayıfatı azaltmak için düşmana sahte bir hedef gösterip bu hedefe yönelen düşmanı en zayıf anında yakalayıp imha etmek eski Türk savaş taktiği olan “kurt kapanı/hilal taktiği”nin de esasını teşkil etmektedir.

SONUÇ

Tespit edildiği günden günümüze gelinceye kadar Köktürk harfli metinleri okuma ve yorumlama faaliyeti büyük bir gayretle sürdürölmektedir. Bu faaliyetler içerisinde amaç, sergilenen farklı bakış açıları ve fark edilen her yeni bulgu aracılığıyla yazıtları en doğru biçimde değerlendirebilmektir. Bu münasebetle yazıtların belirli bölümleri için farklı görüşler dile getirilmiştir. Biz de Tonyukuk T1 B7’de geçen “*bol(u)y(i)n*” sözcüğünü, tespitine çalıştığımız hususiyetler çerçevesinde “*(a)b ul(a)y(i)n*” şeklinde okumayı tercih ediyoruz. Elbette ki, bu noktada asıl amacımız, var olan görüşleri eleştirmek değil; var olandan hareketle tespit ettiğimiz çeşitli bulgular eşliğinde metni doğru anlamaya çalışmaktan ibarettir.

Kaynaklar ve Dipnotlar

- ¹ SERTKAYA, O. F. 1995: **Göktürk Tarihinin Meseleleri**, TKAE Yayınları, Ankara, s. 208.
- ² ERCİLASUN, A. B. 1995: “Bir Kişİ Yanılsar Oğuşı Bodumı Bişükine Tegi Kıdmaz Ermiş (KT G 6=BK K 4) İbaresİ Üzerine”, *TDAY-Belleten 1993*, Ankara, s. 83.
- ³ THOMSEN, V. 2002: **Orhun Yazıtları Araştırmaları**, (Çev.: Vedat Köken), TDK Yayınları, Ankara, s. 240-241
- ⁴ ORKUN, H.N. 1987: **Eski Türk Yazıtları**, TDK Yayınları, Ankara, s. 102.
- ⁵ TEKİN, T. 2003: **Orhun Yazıtları**, Yıldız Dil ve Edebiyat 1, İstanbul, s. 82.
- ⁶ ERGİN, M. 1991: **Orhun Abideleri**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, s. 53-92.
- ⁷ ERCİLASUN, A. B. 1985: “Bengütaş Edebiyatı”, *Büyük Türk Klasikleri*, C.1, Ötüken-Söğüt Yayınları, İstanbul, s. 56-78.
- ⁸ ALYILMAZ, C. 1994: **Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, s. 104.
- ⁹ ALYILMAZ, C. 2005: **Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu**, Kurmay Yayınları, Ankara, s. 184
- ¹⁰ TEKİN, T. 2000: **Orhon Türkçesi Grameri**, Sanat Kitabevi, Ankara, s.176-177.
- ¹¹ GABAIN, A. von 2007: **Eski Türkçenin Grameri**, (Haz.: Mehmet Akalın), TDK Yayınları Ankara, s. 86-87.
- ¹² ALTUN, H. O. 2008: “Av İlintili Kelimelerin Farklı Kullanımları”, (Ed. Emine Gürsoy NASKALİ-Hilal Oytun ALTUN), *Av ve Avcılık Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s. 295-319.
- ¹³ GABAIN, A. von 2007: s. 262.

- ¹⁴ USER, H. Ş. 2008: “**Göktürk Yazıtlarında Av**”, (Ed. Emine Güsroy NASKALİ-Hilal Oytun ALTUN), **Av ve Avcılık Kitabı**, Kitabevi Yayınları, İstanbul, s. 29-44.
- ¹⁵ BANARLI, N. S. 1997: **Resimli Türk Edebiyatı Tarihi**, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, C I, s.18.
- ¹⁶ BERBERCAN, M. T. 2009: “**Türk Dili Ve Kültürü Açısından Baburname’de Avcılık**”, *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S: 42, Erzurum, s. 25. (11-32).
- ¹⁷ KÂŞGARLI MAHMUT, **Divânü Lügati’t-Türk**, (Çev.: Besim Atalay) TDK Yayınları, C 3, 5. Baskı, Ankara, 2006, s. 412.
- ¹⁸ ORKUN, H.N. 1987:., s. 35
- ¹⁹ TEKİN, T. 2000: s. 84-85.
- ²⁰ Farsça yazılmış olan bu eser 1900 yılında da Fransızcaya çevrilerek yayımlandı. Bu Fransızca nüsha Prof. Mehmet Altay KÖYMEN’in arşivindedir.
- ²¹ DAŞDEMİR, M. 2000: **Dedem Korkut Kitabı’nın Söz Dizimi**, Atatürk Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış doktora tezi), Erzurum, s. 8.
- ²² GÜVEN, Ö.-G. HÜRGÜNER, 1999: “**Türk Kültüründe Avcılığın Temel Dayanakları**”, *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, S: 5, Denizli, s. 34-35.
- ²³ GIRAUD, R. 1999: **Göktürk İmparatorluğu İleriş, Kapgan ve Bilge’nin Hükümdarlıkları**, (Çev.: İsmail MANGALTEPE), Ötüken Yayınları, İstanbul, s. 148
- ²⁴ “Uda bastımız” ifadesi Költigin yazıtı D-37’de de bulunmakla birlikte, bu ifade Bilge Kağan yazıtı D-27’de “uda bastım”; Tonyukuk yazıtı birinci taş K-3’te “uka bastımız” şeklinde geçmektedir.
- ²⁵ TEKİN, T. 2000: s. 49.
- ²⁶ ORKUN, H.N. 1987: 110. sayfasında bu ifadeyi (yol?) şeklinde okuyarak “yolu mızraklarla açtık” şeklinde anlamlandırmıştır.
- ²⁷ SERTKAYA, O. F. 1995: s. 8
- ²⁸ GIRAUD, R. 1999: s. 55
- ²⁹ SERTKAYA, O. F. 1995: s. 126.
- ³⁰ TEKİN, T. 2000: s. 89
- ³¹ ERCİLASUN, A. B. 2009: **Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi**, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 130
- ³² TEKİN, T. 2000: s. 91
- ³³ GÜLENSOY, T. 2007: **Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü**, TDK Yayınları, Ankara, C I, s. 88.
- ³⁴ GÜLENSOY, T. 2007: C II, s. 963.
- ³⁵ THOMSEN, V. 2002: s. 30
- ³⁶ YUSUF HAS HACİB, **Kutadgu Bilig**, (Haz: Reşit Rahmetî Arat), Kabalcı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 1078-1079
- ³⁷ YUSUF HAS HACİB, s. 198-199
- ³⁸ YUSUF HAS HACİB, s. 510-511
- ³⁹ YUSUF HAS HACİB, s. 160-161
- ⁴⁰ YUSUF HAS HACİB, s. 544-545

⁴¹ EDİB AHMED B. MAHMUD YÜKNEKÎ, **Atabetü'l-Hakâyık**, (Haz.: Reşit Rahmetî ARAT), TDK Yayınları, Ankara, 2006, s.47-85

⁴² ECKMANN, J. 2004: **Nehcü'l-Feradis, Uştmahlarnıñ Açuq Yolu (Cennetlerin Açık Yolu)**: I-II Metin, (Yayımlayanlar: S. TEZCAN, H. ZÜLFİKAR), TDK yay., Ankara, s. 12